

Юрій МИЦИК,

провідний науковий співробітник
Інституту української археології
та джерелознавства
імені М.С. Грушевського
Національної академії наук України,
доктор історичних наук, професор,
Київ, Україна

Yurii MYTSYK,

Leading Researcher,
M. S. Hrushevsky Institute
of Ukrainian Archeography
and Source Studies,
National Academy of Sciences of Ukraine,
Doctor of Sciences (History), Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: mytskyk2002@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1580-1284>

Спомин про Ярослава Дзиру

Стаття присвячена визначному українському історику і дисиденту Ярославу Дзири (1931–2009), наукову діяльність якого в радянський час було грубо перервано тоталітарною владою. У спогадах описуються зв'язки автора з Я. Дзирою, які тривали понад 35 років, показані особливості історичних поглядів вченого, його роль як українського патріота, котрий, незважаючи на переслідування з боку КГБ, не зламався.

Ключові слова: історик, науковець, патріот, тоталітарна влада, Інститут історії.

Memory of Yaroslav Dzyra

This article is dedicated to the prominent Ukrainian historian and dissident Yaroslav Dzyra (1931–2009), whose scientific activity in Soviet times was rudely stopped by a totalitarian government. The memoirs describe the author's ties with Yaroslav Dzyra, which lasted over 35 years, show the features of the scientist's historical views, his role as a Ukrainian patriot who, despite persecution by the KGB, did not give up.

Key words: historian, scientist, patriot, totalitarian government, Institute of history.

У вітчизняній історіографії чимало імен було призабуто, незважаючи на значний внесок вчених у дослідження української минувшини. Це явище насамперед притаманне радянській добі з домінуючою комуністичною ідеологією. Прізвиська неугодних владі авторів заборонялося згадувати, а їхні праці вилучалися з бібліотек. До цієї когорти належав також історик Ярослав Дзира.

Я знав заочно Ярослава Івановича Дзиру (далі — Я. І.) ще зі студентської лави. Потужний стимул для вивчення його наукових праць з'явився для мене, студента IV курсу історичного факультету Дніпропетровського держуніверситету (1970), тоді, коли мій науковий керівник Микола Павлович Ковальський визначив на моє прохання тему дипломної роботи про «Кройніку» (1672–1673 рр.) Феодосія Софоновича, яка згодом переросла у кандидатську дисертацію. Знанням спеціалістом в Україні з цієї теми був саме Ярослав Дзира, і природно, що я хотів з ним познайомитися і проконсультуватися у нього.

Відзначу, що у той час — тяжкі 1970-ті — таких колег з проблематики було обмаль: можна

назвати хіба що Олену Апанович, Ярослава Дашкевича, Ярослава Ісаєвича, Олену Компан. Усі інші (їх було теж небагато) — або займалися дещо іншими темами, наприклад Федір Шевченко, або були випадковими людьми в науці чи родичами компартійних бонз. Пригадую, як у 1980 р. завідувач відділу історії капіталізму Інституту історії АН УРСР професор Віталій Сарбей дав мені список тих, хто цікавився проблемами історії України феодального періоду. Він нарахував 40 осіб (не густо!), але половина з них зовсім відійшла від наукових досліджень за віком, станом здоров'я тощо. З тих 20-ти, що залишилися, понад 10 займалися проблематикою кінця XVIII — першої чверті XIX ст.

Мій перший приїзд до Києва стався влітку 1972 року. Я мав від свого наукового керівника запевнення, що Я. І. погодився мене проконсультувати (вони зустрічалися в Києві). Тоді мені не пощастило. Коли я прийшов до Інституту історії, то на дошці оголошень запримітив важливий папірець. Це був наказ про звільнення з Інституту саме тих людей, з котрими я дуже хотів познайомитися (О. Апанович, Я. Дзира, О. Компан). «Застій» у країні поєднувався з репресіями проти

українського руху, і згідно з московськими вказівками перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький та секретар КП КПУ В. Маланчук («український Пол Пот») заходились посилено нищити будь-які острівці українського духу... Тому я поїхав в Академмістечко, де у гуртожитку проживав Я. І. зі своєю сім'єю (дружина Лілія Москвич і син Іван), але виявилось, що він у відпустці і вдома не було нікого із сім'ї. Довелось заночувати у їдальні гуртожитку на столі і розчарованим повернутися до Дніпропетровська.

Наступного року я знову побував у Києві (аспірантські поїздки в пошуках матеріалів для дисертації) і тепер уже мав нагоду познайомитися з Я. І. в Центральній науковій бібліотеці (нині — Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського).

Я. І. був людиною трохи вище середнього зросту, досить кремезної статури, але не товстий, привертала увагу його великі темні очі й густі брови, чорне волосся (вже починав лисіти, але тоді це не дуже кидалось у вічі). Він кульгав, але майже непомітно, інколи робив характерний рух, ніби комірець сорочки був йому затісний. До речі, Я. І. взагалі не вживав алкогольних напоїв, навіть легкого вина чи пива.

Ми швидко знайшли спільну мову, хоча він, навчений гірким досвідом, все ж поставив «контрольне» питання (принаймні так мені здалось), тим більше як філолог він мав прекрасне чуття на мову: «Чому Ви кажете, що самі з Дніпропетровська, а говорите як полтавець?». Я відповів: «Тому що мій батько походить з с. Зубані на Полтавщині. Це від нього і майже кожного літа, проведеного у бабусі на хуторі коло Зубанів». Це його задовільнило, і він, довідавшись, що у мене труднощі з місцем ночівлі у Києві, запропонував переночувати у себе. Зайшовши і познайомившись з Лілією, я не міг стримати здивування від такої маленької кімнатки. Лілія гірко погодилася з цим і сказала, що чоловік, коли пише статтю, часто мусить закриватися у ванній кімнаті або йти вночі (щоб ніхто не заважав) на спільну кухню.

Тоді з Я. І. дуже ґрунтовно поговорили. Він розповів трохи про себе. Я дізнався, що він походить з маленького села на Перемищині, а ці землі були передані Сталінім Польщі у повоєнний час. «Наша сусідка, — казав він, — мала чудовий вишневий садок. Лінія нового кордону пройшла так, що садок опинився на польській території, а хата лишилася на українській стороні. Тоді сусідка пробиралася під колючим дротом через кордон, щоб зібрати свої вишні». Народився Я. І. у бідній селянській родині, мав шість братів і одну сестру. Майже всі вони у кращому світі, а його молодший брат Богдан, доцент-математик, часом приходив у Свято-Духівський храм (при Національному

університеті «Кієво-Могилянська Академія»), де я настоятель. Я показав Я. І. фотокопію кількох сторінок хроніки Софоновича. Він прочитав і вигукнув: «Ви маєте “дерево”, а не “древо” в тексті! Це вже 100 % українська мова!». Мова зайшла про правила видання пам'яток XVII–XVIII ст. Я. І. сказав, що він їх виклав у передмові до видання літопису Самовидця. Слід сказати, що вони майже повністю були сприйняті мною, і я постійно їх притримуюся з незначними корективами. Я. І. говорив, що їх довелося відстоювати від прихильників непотрібної архаїзації. «Одне діло часи Київської Русі, інші — XVII–XVIII ст. Скажімо, твердий знак наприкінці слів у козацькі часи уже не читався, то навіть його ставити в публікації. Мені дорікали за те, що я не наводжу “ять” (М. А. Жовтобрюх). По-перше, я заміняю її на “і” (курсивне), отже, й філолог тут має хліб. По-друге, і це важливіше, — “ять” активно відстоюють московитські науковці, і це не випадково. Оскільки студентів вчать, що “ять” читається як “е” (російське), то отримуємо “хлЕб” замість “хлІб”, як має бути в українських текстах». До речі, саме московської вимови («хлЕб») вимагали й вимагають від студентів у духовних семінаріях РПЦ. Саме за правилами Я. І. я пізніше підготував до видання хроніку Софоновича, але, на мій подив, вона побачила світ з «омегами», «псі», «кси» і навіть з «ять». При зустрічі (після 1993 р.) Я. І. лаяв мене за це, але що я міг сказати? Що я йшов за його правилами, але коли послав текст (і мікрофільм оригіналу) у Київ, його, мабуть, після втручання редакторів «підправили». Я ж був у Дніпропетровську і навіть не здогадувався про внесені в текст зміни. Сказав йому про це, але чи він повірив — не знаю. Про українські літописи він міг говорити годинами. Йому вдалося в серії «Джерела з історії України» видати тільки «Літопис Самовидця», і на це видання вийшло понад 10 позитивних рецензій. Я. І. готував до видання і літописи Величка, Граб'янки, Межигірський літопис, але в часи щербиччини його позбавили роботи, згорнули працю над Величком, закрили й саму серію... Я запитав його про незрозуміле слово «пожакувати» у Самовидця. Я. І. відповів: «Це трохи застаріле слово. У нас в селі так говорили. Наприклад: свиня залізла в город і все в ньому пожакувала, тобто всі овочі зжерла та потоптала». Якось він казав, що прізвище гетьмана Ханенка насправді Ганенко і воно начебто не від хана походить. Але цього разу він мене не переконав. Говорив і про вульгарний соціологізм, однобічність у висвітленні української історії. «Чому коли пишуть про російських воєначальників Кутузова чи Румянцева-Задунайського, сором'язливо промовчують, що вони були кріпосниками, зате коли мова заходить про Сагайдачного чи Кальнишевського,

педальують на тому, що в них були наймички (не кріпачки!), на кількості худоби в господарстві? Та тому, що свої гріхи замовчують, а нам приписують і ті, яких не було!». Дав мені Я. І. не тільки важливі поради щодо правил передачі українських текстів XVII ст., але й інші. «Не забудьте послатися у вступі на “класиків марксизму-ленінізму”, а при можливості — й на Брежнева. Треба ж перехреститися!» — іронічно додав він.

Заговорили про літературу. Я згадав книгу І. Шаповала «В пошуках скарбів», яка мені в юності дуже сподобалася. Я. І. посміхнувся. «Але це ж ця книга написана швидше Антоненком-Давидовичем, ніж Шаповалом. Ще й Максим Рильський її доопрацьовував». Я скоро пересвідчився в низькому рівні освіченості Шаповала, бачив і його граматичні помилки. Невипадково відомий етнограф В. Кравченко, який певний час працював з Яворницьким в історичному музеї, гостро про нього відгукувався. Потім Я. І. показав мені журнал «Вітчизна» № 12 за 1966 р. (хоч я свого часу перечитав всі номери за цей рік, але № 12 ніде не міг знайти). «І не знайдете, бо його вилучили з бібліотек. Там вміщене оповідання (я забув прізвище автора), де описуються події в глухому селі в Карпатах, на яке напали гітлерівці і вбили старого гуцула і його внука. Цензура його пропустила, але автор, правлячи коректуру, вніс незначні правки. В результаті гітлерівці зникли, а на їх місці з'явилися НКВДисти (прямо не називаються, але можна здогадатися). Ось речення: “Чого ти, чужинцю, прийшов в Карпати із своїх степів?”. Ну які степи в Німеччині?! З того часу про автора оповідання й не чути...».

Перейшли на сталінські репресії. Я. І. сказав, що Остап Вишня, будучи в таборах, двічі чудом уникнув розстрілу. Одного разу викликали людей для розстрілу і назвали прізвище «Вишня», але справжнє прізвище письменника — Губенко, і він не вийшов і не приєднався до групи смертників. Іншого разу засуджених привезли на розстріл, але шофер попросив залишити Вишню, щоб він допоміг ремонтувати машину. Він трохи знав Вишню і користався з того, що письменник був фельдшером і часом давав йому спирт. Шофер ще не хотів втрачати такого цінного знайомого.

Під час першого мого перебування у Я. І. в розмову втручався малий Іван (1966 р. н.), який носився по кімнаті (він тоді вчився у першому класі). Я. І. загадав йому принести книжки, і той з готовністю виконав доручене. «Це книга Марії Пригари “Михайлик джура козацький”. Це я даю малому, щоб свою історію знав! А це малюнки київських церков. Як ця називається?». Він тицьнув пальцем у малюнок. Іван сказав, що це храм Золотоверхого монастиря. «Вірно. Але тепер цієї церкви нема. Ще в 1934 р. більшовики знесли... А це яка?» Цього разу це була церква Видубицького монастиря. «І тут комуністи наробили лиха...».

Цю сумну екскурсію ми продовжили. Я. І. був гідом, а я — екскурсантом. Іван же був цілком в її курсі і, видно, добре засвоїв сказане батьком.

Далі мої спогади не мають чіткої прив'язки до якоїсь дати, все ж таки пройшло понад 40 років з того часу. Я. І. з гнівом і емоційно розповідав про колоніальний гніт Москви щодо українського народу (та й інших народів ССРСР), розкриваючи такі його методи, про які я й не здогадувався, навчив мене за дрібницями бачити систему. Наприклад, він показав мені підручники для малолітнього сина Івана, які були видані у 1971 р. (при Шелесті) і 1972 р. (при Щербицькому й Маланчуку). У першому був невинний малюнок гір. «Дивіться! Тут намальовані явно Карпати з їх лісами. А ось і гуцул з трембітою. А ось буквар 1972 р. Теж гори. Але які?!». На малюнку були зображені гостроверхі високі гори, мабуть, Тянь-Шань, голі скелі, вкриті снігом. І ще був зображений таджик (принаймні людина була намальована у характерному смугастому халаті). «Це щоб діти мислили не національними категоріями. А ось ще. У шелестівському букварі є малюнок станції метро і підпис “Метро в Києві чудове”. А ось буквар 1972 року вже часів Щербицького. Той самий малюнок, але інше пояснення: “Чудове метро в Москві. Метро в Києві теж гарне”. Ось так і формується ставлення до українського як чогось вторинного». Я. І. взяв у руки інші книги, учбові прописи за ці два роки. «Дивіться. Літери написані у 1971 р. в українському дусі!». Дійсно, я сам такі літери виводив у 50-х рр. за прописами на уроці каліграфії, і вони нагадують український скоропис кінця XVII ст. Ще Я. І. на доказ показав мені «Словник української мови» П. Білецького-Носенка (К., 1966), де були подані також зразки українських літер. «А ось 1972 рік. Це вже поліцейські кацапські літери!». Я. І. витягнув збірник документів про Кирило-Мефодіївське товариство, і там була фотокопія документа, створеного в надрах III відділення. Літери співпадали майже повністю. «Оце винищують навіть сліди українські, а пруть кацапщину». Потім я й сам безпомилково знаходив ці «дрібниці», як от: «праздники русской зимы» в школах Дніпропетровська, де переважали теплі зими!

Торкнувся Я. І. й іншої теми. «Коли Чехія стала незалежною, то чехи повикидали німецькі слова, навіть латинські та грецькі, і замінили їх чеськими. Так замість “театр” стало “divadlo”. Так і у нас. От замість “тротуар” став “хідник”. Спочатку це здавалося дивним, а потім стали звикати, але Москва придушила українізацію, і тоді багато слів заборонили або оголосили застарілими. От наприклад, слово “слоїк”. Воно було оголошено архаїчним, редактори його викреслюють, а ставлять замість нього російське “банка”. Ще Я. І. говорив про умисне зближення російської й української мов за рахунок, звісно, української.

Слова, які відрізнялись від російської, нерідко заборонялись або оголошувались архаїчними, замінювались російськими. Навіть граматичні норми викривлялись. «От, наприклад, слово “садівник”. У словниках стало пропонуватися й інше написання: “садовод”, як у російській мові». Хто читав книжки, той міг помітити безліч таких прикладів. Мені врізалось в пам’ять, як у перекладі українською оповідання російського фантаста Олександра Беляєва було таке речення: «Пес захопив ушима». А мало би бути «Собака (ну, хай уже пес) заляскав вухами!» З такими «перлами» зіштовхуєшся і зараз в книгах, газетах, на телепередачах. Він казав мені і про фонетику. «От слово, яке пишемо майже однаково: “кров”. Ми кажемо «кроУ», а кацапи — “кроФБ”». З гнівом згадував українофобські анекдоти про українську мову типу «самопер попер до мордописні», що нібито мало означати «автомобіль поїхав до фотоательє». З сарказмом говорив про небажання московитів вчити українську мову: «Вони ж зовсім не здатні вивчити іншу мову. У нас у селі був з часів Першої світової війни один з полонених московитів. Прожив в українському селі 20 (!) років і не вивчив жодного слова! В них міцно сидять пиха й зверхність. Навіщо вчити мову підкорених народів? Хай вони російську вчать!». Я на підтвердження цього можу навести багато прикладів. Ще Я. І. говорив про причини переселення московитів в Україну. «Там же холодно й голодно, кухайку носить півроку, а тут — тільки взимку». Позитивно, але коротко Я. І. згадував про Бориса Антоненка-Давидовича й Василя Стуса, але волів не розвивати цю тему. Це й зрозуміло. В ті часи Я. І. не хотів наражати на небезпеку друзів-шістдесятників, багатьох з яких знав особисто, як пізніше виявилось.

Я. І. розповідав про огидні методи боротьби проти України. «От наприклад, Ленін. Написав статтю з українського питання. А потім пише до когось із більшовиків: треба, щоб це вийшло з-під пера нібито українця. І давав їй, щоб переслали в Україну і передрукували як нібито українського автора». Це дійсно було, але я призабув прізвища, до кого він звертався і хто мав видати його статтю за свою. Я. І. говорив про політику перемішування народів в Російській імперії. «Це добре показав Нечуй-Левицький в повісті “Хмари”». Взавши до рук другий том його творів, він процитував уривок про плани студентів Київської духовної академії українця Дашковича і росіянина Воздвиженського щодо майбутнього:

«— Я зостанусь тут, у Києві, — одрізав Воздвиженський.

— А в [ридну] Тулу не хочеш? — крикнули усі.

— Не хочу! — одказав Воздвиженський... Я зостанусь тут, на Україні, і в Києві... А ти, хохле, катай в Тулу!».

«Цей том з десятитомника творів Нечуй-Левицького, — продовжував Я. І., — вийшов

мізерним тиражем, бо його залили водою, і читачам дістались якись рештки». Уже в самостійній Україні він нарікав, що видана на держзамовлення «Історія русів» (Я. І. робив її переклад) не дійшла до читача. «Майже весь тираж кудись забрали, мабуть, знищили». Таке дуже й дуже можливо у нашій дійсності. Я й сам у цьому переконався, коли підготував на держзамовлення до друку книгу історика Іванова (розстріляний гітлерівцями у 1942 р.). Книга вийшла, я отримав примірник, десять примірників взяла дочка Іванова, а де ж решта? Вказують, що книга видана тиражем, скажімо, 1000 примірників, а друкують 100. Різницю (хай і невелику) кладуть у свою кишеню. Головне ж — створити видимість, що українська книга видається, а насправді її знищують ще ненароджену.

Якось я (ще аспірант) з певною зневажливістю відгукнувся про газетні статті. «Ви не праві», — сказав Я. І. — У мене є деякі газетні статті, які ставлю вище журнальних. Тим більше, газету читають тисячі, а то й мільйони». З похвалою відгукнувся про журналіста Вадима Пепу. «Ми даємо йому матеріал, а він добре його обробляє. І маєте добру науково-популярну статтю!». Мова зайшла і про фільм «Білий птах з чорною ознакою». Я. І. схвально оцінив цей фільм, сказав, що секретар Івано-Франківського обкому Добрик вимагав його заборонити, як шкідливий, бо це наклеп на український народ. Високо оцінив і гру Б. Ступки у фільмі. Я тоді поділяв його думки, але у Ступці довелось потім сильно розчаруватися, особливо коли його син пішов московським шляхом. Схвально Я. І. говорив про українське поетичне кіно, про те, що заборонили фільм Ільєнка «Криниця для спраглих». «Що ж там знайшли?», — питаю. «Багато чого. От син героя приводить в дім якусь дівулю (зденационалізовану, ніби наречену). Дід каже: “А цю погань я й терпіти не буду в домі”». Не знаю, чи точно цитую, бо фільм не бачив.

Я. І. допоміг мені розв’язати проблему публікацій. Вона актуальна для кожного аспіранта, а в ті часи для того, хто досліджував історію України, й поготів. Тоді у 1972 р., чи на початку 1973 р., Микола Ковальський передав мені пропозицію Я. І. негайно подати статтю до 6 випуску журналу «Історіографічні дослідження в Українській ССР, де Я. І. був відповідальним секретарем. Три доби я строчив навіть по ночах велику статтю «“Кройніка” Феодосія Софоновича в історичній літературі» (добре, що матеріал для неї був зібраний раніше) і встиг подати в призначений час. Статтю було прийнято, вона пішла в друк. Потім історичні збірники (всього 7) були «зарубані» за вказівкою Маланчука, зкорема і три мої вже прийняті до друку статті. Але потім історик Сергій Заремба написав мені, що примірник шостого випуску є в ЦНБ, формально він вважається

надрукованим і можна замовити мікрофільм з нього, що я і зробив, а також включив статтю у свій список публікацій в авторефераті. Потім Я. І. сказав, що вдалось врятувати від загибелі шість примірників цього випуску (весь тираж пішов під ніж): один переданий до ЦНБ, другий він взяв собі, третій взяв Павло Калениченко (відп. редактор). Де ще три примірники — я забув.

Потім, у роки навчання в аспірантурі і у перші роки праці викладачем в ДДУ, я, приїжджаючи до Києва, зупинявся на день-два у Я. І., користуючись його люб'язним запрошенням. У цей час Ліля отримала двокімнатну квартиру на вул. Саперне поле (Я. І. був безробітним довгі 15 років...). Забігаючи наперед скажу, що він надзвичайно сильно вплинув на мою національну свідомість, за що я йому безмежно вдячний. Звичайно, при зустрічах ми багато говорили, але ніколи не листувалися. Чи зайве говорити чому? Була небезпека перлюстрації листів з боку КГБ. Пригадую, що Я. І. дуже переживав, коли посилювались антиукраїнські репресії 1972 р. «Щось неймовірно робиться! Після приїзду в Україну і арешту КГБ громадянина Бельгії Добоша почалися арешти українських діячів. Може, й Добош виступав як провокатор... Він передавав якісь гроші Зіновії Франко, і це було використано як звинувачення проти неї. Тоді ж директор Інституту історії Арнольд Шевельов поставив завідділом відділу феодалізму Григорія Сергієнка: "Хотіли «унтера» — нате!"... З новим завом зарубали чудову дисертацію про Вагилевича авторства Дем'яна! Бо він начебто націоналіст... Та хіба тільки Дем'яна... А в Інституті етнографії за бібліографію (!) викинули з роботи етнографа Якова Прилипка, знищили вже готову колективну монографію "Українці", членом редколегії якої він був». Він з гнівом говорив про засилля КГБешників в Інституті. «Оці Виговський (це ж треба, стукач з таким прізвиськом!), Шекера, Зубков, який і рядка не написав. Беруть на роботу стукачів і політруків! А ще "довірені особи" завідувачі відділами Дядиченко, Калениченко і т. д. Таких і беруть в Інститут або дурнів і дуреп». Я пригадав анекдот, який мені розповіла Ліля: «В Інституті історії працюють в основному Дори, Жори і Лори. Це Діти, Жінки і Любовниці відповідальних працівників».

Він гостро відгукувався про партфункціонерів — директорів Інституту А. Скабу, А. Шевельова, політруків-борців з українським буржуазним націоналізмом — Р. Симоненка, І. Хміля, деяких колег, до прикладу, Віру Панашенко: «Це ж треба! У своїй книзі про українську палеографію припустилася 5000 помилок, читаючи старі тексти. Та й дещо списала у інших авторів! Мій науковий керівник академік Білецький не лінувався кожен раз лізти у високу шафу, щоб звірити якість посилення, а Панашенко не хоче зайвий раз подивитися

в джерело. От нею невірно прочитана дата (літерами) написання документа. Але поруч стоїть дата арабськими цифрами, яку поставив копіїст. Ні, ставить свою помилкову». На доказ Я. І. витягнув її монографію «Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст.» (К., 1974), де були вміщені додатки з паралельними текстами: фотокопії оригіналів і сучасне їх прочитання. Останні були густо помережані правкою Я. І. кульковою ручкою червоним кольором. Ще гостріше відгукувався про Г. Сергієнка, І. Шекеру, М. Котляра. «Шекера алкоголік, всі знають про його п'яні "подвиги", як от: падіння в метро і втечу від поїзда, що під'їжджав. Але його тримають в Інституті історії, бо стукач. Котляр же, наприклад, списав частину кандидатської дисертації у дослідника нумізматики В. Шугаєвського, а захищав докторську дисертацію у відділі зарубіжної історіографії (була така кімнатка в Інституті історії, насправді це був відділ боротьби з українським "буржуазним націоналізмом") у присутності лише кількох людей, а його автореферату і дисертації ніхто не бачив...» Не любив і Володимира Голобуцького, бо той списав у Івана Крип'якевича матеріали для своєї книги «Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг.» (пізніше я й сам виявив нові факти списування Голобуцьким у Крип'якевича), говорив про дивні стосунки з його сім'єю аспіранта (потім кандидата наук) І. Рознера, який навіть купував білизну для дружини Голобуцького. Не любив і Катерину Стецюк: «Вона тільки в президіях різних зборів любила сидіти, творила якісь компіляції, ще й списувала чуже (у Ткаченка і Кравцова)». Про це мені розповідала й Олена Апанович, кажучи, що Стецюк списала свою монографію про вплив повстання С. Разіна на Україну у двох репресованих істориків. «А от вигнали нас? За що? Через плітки "стукачів"? Ще казали: "Ці двоє (Дзира і Дзюба) всі інститути побунтують!" Ми ж не робили нічого такого! А Брайчевського за що вигнали з Інституту археології? За легально написану ним книгу "Возз'єднання чи приєднання?", навіть посилення на нього знімають». Я підтвердив ці слова, бо якимось у Дніпрі купив всі три примірники (собі, Ковальському і його аспірантці, моїй приятельці Галі Швидько) книги Маркова про М. Максимовича. Там кілька посилень були вискоблені лезом. Одне мені вдалося прочитати з лупою. Це було посилення на книгу Брайчевського. «Та хіба тільки це? Вийшов перший номер відродженого журналу "Київська старовина" (це був і останній номер, бо "Київська старовина" входила в число семи "зарубаних" збірників). Там опублікована перша частина великого опису Києва історика початку XIX ст. М. Берлінського. Готував публікацію Брайчевський, але зняли його прізвисьце як упорядника, а другу частину твору Берлінського

взагалі не видали, бо припинилося видання “Київської старовини”».

Я. І. говорив про репресії в академічних Інститутах (історії, української літератури, етнографії тощо). «А як “відзначилися” в Інституті літератури Шамота, Жовтобрюх, “академік” Білодід? Останній не міг два слова зв’язати! Навіть української мови до пуття не знав! Тільки громили українське! Мені захищатися довелося аж в Одесі, бо в Києві не дали б». Я. І. з великою повагою відгукувався про всіх звільнених з роботи науковців Інституту історії, про Федора Шевченка, якого позбавили посади директора Інституту археології. «Зустрічаючи мене в коридорах, — казав Я. І., — Шевченко згадував мої позитивні відгуки про М. Грушевського і жартома показував кулак». «Я знав, — продовжував він, — що це треба сприймати як жартівливе попередження, бо в Україні не можна було й посилатися на все-світньовідомого історика. Уявіть собі, що на його 60-річчя (1974 р.) з Інституту історії та Інституту археології ніхто не прийшов. Думали, що на нього чекають ще сильніші репресії, і тому боялися. Сумно...».

Я. І. добре ставився до Віталія Сарбея, проф. КДУ Михайла Марченка, Сергія Заремби (тоді ще аспіранта), але не міг приховати свого негативного ставлення до нелюбові останнього до праці в архівах: «Він же тікає з архіву, не може там працювати». Поза межами Києва високо цінував львів’ян Ярослава Ісаєвича і особливо Ярослава Дашкевича, який теж ходив у неблагонадійних і позбавлявся радвладою роботи. «Ісаєвич сидить тихо, бо його батько був членом Центральної Ради, і КДБ може будь-коли вигнати його з роботи, аби тільки дав хоч маленький привід». З гіркою згадував про недалекоглядність Івана Гапусенка. Той готував до видання 4-томник Яворницького. Дійсно, в той час рекламували це видання, навіть приймали підписку на перший том. Гапусенко ж тягнув, хотів видати всі 4 томи одночасно. Як його Я. І. не підштовхував, щоб він видав перший том (інші навряд чи посміють заборонити), але «Гапуся» стояв на своєму. Врешті 4-томник не вийшов, а тим, хто підписався на нього, повернули гроші...

Він подарував мені автореферат (1963 року) своєї дисертації про вплив літопису Величка на Тараса Шевченка із своїм автографом. Шовіністично налаштовані чиновники від науки звинуватили Я. І. в тому, що він намагається «відірвати Шевченка від благодатного впливу на нього російської літератури...», зв’язати Кобзаря з представниками націоналістичної козацької старшини, мазепинцями». У результаті йому не дали можливості працювати в Інституті літератури (тільки у 1962 р. він зміг улаштуватися на роботу в Інститут історії), забороняли друкуватися, брати участь у конференціях, навіть зірвали захист його

дисертації у 1963 р, хоча реферат уже був розісланий. Довелося шукати Вчену раду десь на периферії й, нарешті, знайти її в Одесі у 1968 р., передрукувавши автореферат і викинувши звітти все, що могло б здатися партійній цензурі крамольним. Я. І. цитував паралельні місця з творів обох авторів. Уже з реферату видно, яку велику справу зробив Я. І. Академік Олександр Білецький писав у «Літературній Україні» від 10 серпня 1962 р.: «До Дзири ніхто з дослідників не помітив, як уважно читав Шевченко цей літопис, що так вплинув на уявлення поета про минуле України, беручи з Величка... Талановите дослідження-відкриття Ярослава Дзири — справжнє нове і важливе слово в нашому шевченкознавстві». Після літопису Величка Я. І. планував видати Густинський та Межигірський літописи, твір Олександра Рігельмана, а разом з Василем Куком (колись головним командуючим УПА, потім — науковим співробітником Інституту історії) став готувати до видання літопис Граб’янки, але звільнення обох з Інституту історії перервало цю роботу. До речі, колись я спитав у Я. І.: «А як Кука взяли в Інститут?» Він коротко пояснив: «Це з політичних міркувань. Якісь послуги владі Кук зробив». Пізніше я читав написаного в СРСР «відкритого листа» Кука до емігрантів-українців (Ярослава Стецька, Миколи Лебідя та ін.) із закликом їх до повернення в Україну, із запевненням, що їх всіх комуністична влада пробачить. Стало ясно, чому Кук опинився в Інституті історії. Але це не вберегло його від нових репресій.

У Житомирі один кандидат наук написав докторську про вплив “Слова о полку Ігоревім” на пізнішу літературу. Вийшло, що в Україні багато поетів бралися за переклади чи переспіви “Слова...” (напр. Шевченко), а в Росії — одиниці. Тоді дисертацію житомирця “зарубали”, поливали його лайкою як націоналіста і врешті довели до самогубства». Житомир він згадував ще раз у зв’язку з поетом-дисидентом Євгеном Концевичем, який був інвалідом. «На його день народження у 1965 р. зібралися друзі-літератори. Прибіг і якийсь місцевий поетик (потім я дізнався, що його звали Оксентій Мельничук), залишив альбом з якимись чи світлинами, чи картками. Коли стали їх розглядати, то виявили якісь драти, потягли ... а там магнітофон! (це КГБ влаштувало, щоб підслуховувати). Потім приїхали з КГБ і просили віддати апарат. Довелось віддати, а шкода!»

Неприємно Я. І. ставився і до сучасних новомодних істориків та літераторів (Н. Яковенко, О. Забужко, Г. Грабович...). «Вороги України нищать нас економічно і політично і добились тут успіхів, тепер взяли за душу українського народу, морально її розтлівають, атакують Шевченка і т. д.». І дійсно, Грабович припускався українофобства, у своєму творі

натякав на гомосексуалізм Великого Кобзаря (без жодних на те підстав!). Я. І. вважав також, що Яковенко належить до «юридичної» школи (не входжу в дискусію про цю школу, яка зародилася ще у XIX ст.). З точки зору цих «юристів», закон є основа, а все, що його порушує, — незаконне, реакційне і т. д., заслуговує засудження. «З такої позиції і повстання Богдана Хмельницького є незаконним і реакційним! Таку позицію польські шовіністи обов'язково підтримають!» Я не втримався, щоб не розвинути цю думку: «Тоді й розділи Речі Посполитої у другій половині XVIII ст. були законними, а польські повстання проти загарбників треба засудити!». Але тут вступають в гру подвійні стандарти!

Показав якимось мені книжечку, де було подано алфавітний перелік членів Спілки письменників та їхні короткі біографії. Я дуже здивувався, бо майже всі перекладачі та критики були євреями, тільки обрали собі українські псевдоніми. А як додати ще поетів та прозаїків (хоч менше, але й там були)... Первомайський (Леонід Шльомович Гуревич), Корнійчук... І вимагати від них якогось українського патріотизму?! А в політичному житті? «От україножер Маланчук. Його справжнє прізвище Мільман. Батька Маланчука вбили бандерівці, і тоді його нащадка всиновив партійний діяч Маланчук. Тому-то цей ніби українець так люто ненавидить все українське». Зате з повагою Я. І. відгукувався про видатних українських перекладачів Миколу Лукаша, Григорія Кочура, Ольгу Сенюк, тодішнього редактора журналу «*Slavia Orientalis*» (Варшава) Стефана Козака, якого зняли з посади у 1972 р., і після цього журнал майже припинив публікацію статей на українську тематику. З сумом казав про передчасну смерть Галини Ломонос-Рівної, працівниці відділу стародруків, яка у 1974 р. видала з Б. Зданевичем «Каталог інкунабул» з ЦНБ. Я чомусь не втримався від згадки про її непростий характер. Я. І. заперечив: «Характер характером, але знавців латини такого рівня, як вона, в Україні можна перелічити на пальцях однієї руки».

Я. І. був безробітним з 1972 до 1983 р. У 1983–1991 рр. працював учителем у вечірній школі. Це той випадок, як говориться, коли скрипкою забивають гвіздки... Протягом 17 років йому було фактично заборонено друкуватися, а іншим посилатися на його праці. Я. І. нелегально працював як перекладач. Показав мені роман «Година тиші» Івана Кліми, одного з активних діячів «празької весни» 1968 р. Ще до вигнання з Інституту історії Я. І. переклав його, і він тоді ж був виданий. Цю книгу я читав раніше, але не звернув уваги на прізвище перекладача. Перекладав він також твори Гани Зелінової, Тейна де Фріса. У той же час він мав немало знайомих, свідомих українців, і високо цінував їх за громадянську позицію. Якимось взимку, йдучи з ЦНБ, зустріли якогось

чоловіка в смушевій шапці. Я. І. трохи поговорив з ним і вони попрощалися. Я. І. тоді звернув мою увагу на цю людину: «От викладач Київського університету. Заговоріть до нього російською і побачите, якою буде його негативна реакція!».

Я. І. гнівно говорив про «ум, честь і совість» народу — про верхівку КПСС. Його характеристики й спостереження були дуже влучними. Пригадую, як Я. І. дав іронічну оцінку, здавалося б, рядовій події в партійному житті: розділенню обкомів КПУ на міські й сільські. «Не хочуть навіть бачитися з селянами!». З такою ж іронією говорив про відкриття в Києві чергового з'їзду КПУ (чи у 1976 чи у 1980 рр.) і про те, як депутатам з'їзду видавали пижикові шапки.

З ненавистю говорив про КГБ — таємну поліцію влади. «Це з їхньої подачі мене вигнали з роботи і не дають влаштуватися хоча б вчителем математики у школі. Ви ж бачите, як ми живемо». Дійсно, жила сім'я Дзири дуже бідно. Зарплата Лілі як м. н. с. відділу капіталізму в Інституті історії, випадкові і нелегальні заробітки Я. І. як перекладача з польської, чеської, словацької і німецької мов (вони виходили під чужими прізвищами), інколи матеріальна допомога родичів... «КГБ пропонувало перебратися в інше місто, наприклад до Житомира. Я відмовився». Я питаю: «Чому?». «Та тому що мене в Києві знають і якщо щось трапиться, наприклад арешт, це стане зразу відомо. А в Житомирі чи у Дніпропетровську кирпич мені на голову впаде, ніхто й не довідається». Відмовився Я. І. й стати «стукачем» або виступити з покайним листом, незважаючи на тиск КГБ та погрози фізичної розправи. Він казав про один зі своїх викликів до КГБ, де його залякували, казали, що позбавлять роботи навіть в школі. Я. І. тоді відповів: «Мене вже нікуди спихувати. Я — селянин, безробітний. Далі — вже нікуди...». Відчепились того разу. Іншим разом назвав їх «лавриками». Вони не зрозуміли: «При чому тут лавра?». «Це я не лавру мав на увазі. Ви нащадки Лаврентія Павловича Берії». Вони криво посміхнулись... Якимось причепилися до Я. І., і його тягали по судах за «тунеядство». Але ним зацікавився якийсь добрий адвокат, який казав: «Запитають: “За які гроші живеш?” — відповідай: “То я відкладав гроші. Пальто ще тоді купив, черевики теж, так і ходжу в цьому” і т.д.». Я. І. так і робив. І від нього тоді відчепилися.

Один епізод стосується трохи й мене. У жовтні чи листопаді 1980 р. (тоді я працював завідувачем кафедри загальної історії Запорізького педінституту) я вирішив затвердити тему докторської дисертації в Інституті історії. В цей же час стало відомо через мою колишню студентку, що до Києва прибув канадський історик українського походження Френк Сисин і хоче зі мною зустрітися. Я негайно виїхав до Києва, зупинився у Я. І. Він без ентузіазму сприйняв вість про Сисина.

«Я знаю і хотів би з ним побачитися, але це небезпечно через КГБ, які відстежують всі контакти принаймні «цікавих» іноземців та ще й з дисидентами. Буду уникати зустрічі з Сисиним». Я ж вирішив ризикнути. Вирішивши справи в Інституті, я побіг у відділ рукописів ЦНБ, де працював Френк і коротко з ним поговорив, бо тривала розмова викликала б підозри у «бдітельних» працівниць. Домовилися зустрітися наступного дня на самому початку робочого дня в ЦНБ на першому поверсі, де знаходився відділ стародруків. Туди майже ніхто не заходив. Не встигли ми перекинутися десятком речень, як прибіг захеканий... Шекера. Як він довідався — невідомо. Почалася натягнута бесіда, бо й Френк знав про «сексотство» Шекери. Останній запропонував спуститися в підвальне приміщення, де був тоді буфет, і за кавою продовжити бесіду. Ми погодилися. Спускаючись сходами, ми зауважили Я. І., котрий піднімався нам назустріч. Френк його не знав, я ж зробив вигляд, що не знаю його. Але Шекера не міг пропустити такої доброї, як для «сексота», okazji. Він ухопив Я. І. за рукав, сказав: «Познайомтесь!» — і представив їх одне одному. Я. І. хотів піти, але тут уже Френк сказав: «А моя бабуся походить з того села, що й Ви». Цим він розтопив серце Я. І. (він сам пізніше казав мені), і він приєднався до нашої розмови в буфеті, але невдовзі пішов геть. Френк мав того ж вечора виїжджати потягом до Львова. Ми домовилися зустрітися в гуртожитку, де жив Сисин, і провести його на вокзал. Шекера не дав нам можливості нормально поговорити. Він теж захотів проводити Френка. Довелось погодитися на його «послуги». Увечері я прийшов до помешкання Френка, де вже сидів Шекера, і навіть запропонував випити «на коня» пляшку, не пам'ятаю, коньяку чи горілки. Випили, розмова пішла трохи жвавіше, але все одно дуже обережна. Я подарував Френку свіжий номер (№ 10 за 1980 р.) журналу «Всесвіт», де була вміщена моя стаття про повстання гребців-невільників на турецькій галері 1627 р. Потім ми пішли на вокзал, і Френк поїхав до Львова.

Прийшовши до квартири Я. І., я переказав йому хід подій, він зауважив: «Правильно я зробив, що пішов геть раніше». На другий день дуже рано я прийшов в Інститут. Тут я зустрівся з моїм добрим знайомим з часів студентства, майже однокурсником Володимиром Репринцевим (він тоді працював в Інституті, був кандидатом історичних наук). Сміючись, він сказав мені: «Ну як ви іноземця в поїзд посадили? А що там за літературу Дзира передав Сисину?». Я остовпів. Це ж треба так брехати в доносах! Сисин поїхав і не міг нічого нікому сказати, Я. І. тим більше не став би на себе зводити наклеп, я ж одразу прийшов в квартиру Я. І. і ні з ким, крім нього, не говорив, а в Інститут прийшов одним з перших. Це все робота Шекери! Я. І. за okazji потім добре вилаяв

Шекеру, той викручувався, казав, що це поширили Сисин (!) або я. Я. І. нагадав йому про його «сексотські» заслуги, і Шекера замовк. Однак це стало приводом для чергового виклику Я. І. в КДБ. У нього там допитувалися, яку саме «літературу» (може, «самиздат»?) передав він Сисину? Хоча справа природно скінчилася нічим, але підтвердила підозри КДБ у неблагонадійності Я. І.

Говорив про пожежу 1964 р. в ЦНБ. Казав, що Погружальський (підпалювач) був озлобленим суб'єктом і вирішив помститися ЦНБ, до цього підштовхувало КДБ. Пожежники гасили, а він розсипав фосфор, який від води горить ще дужче. Ця пожежа була найголовнішою з інших. А паля навіть не посадили і казали, що бачили його в формі офіцера КГБ. За словами Я. І., зловмисники розібрали дах над харківською бібліотекою, розікрали і бібліотеку Інституту історії. А коли Шевельова (директор Інституту на початку 1970-х рр.) викликали свідком на суд і казали: «Як же так? Пропали, наприклад, комплекти журналу "Киевская старина"? Шевельов у відповідь: «Ну і що? Це ж макулатура!». Я. І. при цьому аж сплюнув спересердя. Згадував і про бібліотеку ЦДІА України в Києві, яку теж розкрадали: «А потім того співробітника, який був винним, вбили...»

Ліля писала кандидатську дисертацію, але в часи щербиччини вона була змушена змінити тему дослідження. Замість аналізу поглядів видатного українського дореволюційного історика Ореста Левицького, їй дали нову тему: «Современник» і історія України з тим, що наголос мав робитися на впливі російських демократів, особливо Чернишевського, на Україну. Звичайно, Я. І. був обізнаний з цією темою. Але він не втручався у наукові справи дружини, хоча, здавалося б, міг їй чимось допомогти. З іронією він говорив про те, що Чернишевський був роконосцем і крізь пальці дивився на амурні походеньки своєї дружини Ольги Сократівни. До неї вчашали молоді люди, особливо грузинські студенти. Це потім радянськими істориками подавалося як свідчення зв'язків російських та грузинських революційних демократів.

Я. І. прагнув не втратити кваліфікації вченого, не пропускав літературних вечорів чи творчих зустрічей, майже щодня ходив до ЦНБ, де спілкувався з багатьма дослідниками, обмінювався з ними новинами наукового та суспільного життя, надавав консультації... Але з роками Я. І. ставав більш песимістичний і апатичний. Це легко можна пояснити і віковими змінами (погіршення стану здоров'я), і похмурою суспільною атмосферою (аж до часів горбачівської перебудови), і усвідомленням того, що кращі роки проминули в безробітті... З сумом він дивився на майбутнє України. «Людський потенціал села уже вичерпаний, це стало ясно вже у 1970-х рр...». «А як же місто?» — не втримався я. «А що місто?

Денаціоналізується... От молдаван небагато, а як вони тримаються рідної мови! Інший народ! А українців набагато більше, але ця маса хвора, розкладається... Та ще тиск Москви! Правий був Шевченко, — Я. І. процитував:

... заснула Вкраїна, ...

І в дупло холодне гадюк напустила,

А дітям надію в степу оддала...» («Чигрине, Чигрине...»).

Олена Апанович якось з сумом говорила мені: «От нас вигнали у 1972 р. з Інституту історії, позбавили роботи. Але я і Олена Станіславівна (Компан) принаймні встигли хоч якось реалізувати свій науковий потенціал. А Я. І. спіткало це нещастя в розквіті творчих сил, і він не встиг по-справжньому розкритися...». Це дійсно так. Хоча Я. І. написав понад 300 робіт, а чимало докторів-гуманітаріїв не мають і сотні позицій. З 1959 по 1972 р. Я. І. видав понад 100 праць. Потім настала вимушена перерва з 1973 по 1986 р., щоправда у 1976–1977 рр. понад 20 написаних раніше енциклопедичних статей вийшло у двотомному «Шевченківському словнику» (К., 1976–1977). Але під час «перебудови», коли стало можливим друкуватися, у Я. І. відкрилося ніби «друге дихання». Почав він з двох скромних газетних заміток, а в подальші роки видавав щорічно 10–30 статей. Це були переважно газетні статті. Але вони давали ковток правди спраглому українському народу! І це одноголосно відзначали кращі українські письменники та громадські діячі. Так, письменник Валерій Шевчук в статті «Один із шістдесятників» писав про Я. І. як «людину нелегкої біографії, гнаного в сумні часи застою, але котрий зумів зберегти своє чисте людське реноме і власну гідність як учений». Особливо великого розголосу набула його велика стаття (у п'яти номерах «Літературної України») «Геній і коментатори його творчості»,

де подавався очищений від фальсифікацій образ Великого Кобзаря і його світогляд. Варто сказати і про громадську активність Я. І, який в цей час був заступником М. Брайчевського — голови Київського осередку УІТ, членом Координаційної ради з питань розвитку національного кіномистецтва. У 1990 р. він був прийнятий до Спілки письменників України, став членом редколегії журналів «Український історик» та «Розбудова держави». З великим успіхом пройшли відвідини ним Канади, США, Польщі, де Я. І. читав лекції і де його обрали академіком Української Могиллянсько-Мазепинської Академії Наук. Слід підкреслити, що й тут він залишався принциповим, зокрема не став запобігати перед деякими космополітично налаштованими професорами з Гарварду (Г. Грабович та ін.).

У грудні 1994 р. він був поновлений на роботі в Інституті історії з анулюванням перерви у стажі роботи (працював до 2006 р.). Він був навіть нагороджений орденом «За заслуги» II ступеня. Але все ж це були «Цветы запоздалые» (Чехов)... Поважний вік, невблаганна старість брали своє. Якось взимку Я. І. послизнувся, невдало впав і довго хворів. Трохи одужав, прогулювався, а в розпал подій 2004 р. пішов на Майдан. Коли повернувся додому, йому стало погано і з того часу не вставав з ліжка. Точний діагноз йому так і не поставили. Серце, печінка? 21 серпня 2009 р. його не стало... Я написав некролог, який був опублікований в «УІЖі» № 5 за 2009 р., але не підписав його, підкреслюючи, що це не погляд однієї людини, а позиція Інституту історії... Я ж відспівував його як священик УПЦ Київського Патріархату, як раніше відспівував Олену Апанович, провів його в останню путь з нечисленними рідними й друзями на Північному кладовищі біля с. Літки під Броварами (46 дільниця, 13 ряд, місце 20). Вічна пам'ять рабу Божому Ярославу...

Дата подання статті до редакції: 18.09.2023 р.



Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)